

SUD HUJJATLARI IJRO ETISH BOSQICHIDA MEDIATSIYANI QO'LLASH:**MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA**

Teshayev Akmal Jamshid o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistratura bosqichi talabasi

Mediatsiya

— tomonlar o'rtasidagi nizoni mustaqil vositachi yordamida murosaviy yo'l bilan hal etish mexanizmi. Bu tushuncha o'zida ko'p narsani mujassamlashtiradi: erkinlik, muloqot, o'zaro hurmat va eng muhimi — natijaga erishish irodasi. Lekin mediatsiya faqat nizoning dastlabki bosqichida qo'llanilishi lozim, degan tasavvur hanuz keng tarqalgan. Aslida esa, hatto sud hukmi chiqarilgan va ijro jarayoni boshlangan taqdirda ham mediatsiyadan foydalanish nafaqat mumkin, balki ko'plab hollarda maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda O'zbekistonda ijro ishlarining umumiy soni yildan-yilga ortib bormoqda. Adliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda majburiy ijro byurosiga 1,5 million dan ortiq ijro hujjati kelib tushgan. Shundan taxminan 35–40 foizi belgilangan muddatlarda ijro etilmagan yoki muammoli holat tufayli to'xtatilgan. Bu raqamlar — tizimning yuk ko'tarishga qiynalyotganligi haqida aniq signal.

Muammo faqat statistikada emas. Ijro jarayonidagi nizolar taraflar o'rtasidagi munosabatni yanada keskinlashtiradi, vaqt va moliyaviy resurslarni behuda sarflashga olib keladi, sud tizimiga bo'lgan ishonchni zaiflashtirishga xizmat qiladi. Majburlash orqali ijro etish ko'pincha tomonlardan birini qanoatlantirsa-da, ikkinchisini ruhan yoki iqtisodiy jihatdan tanglikka solib qo'yadi. Mediatsiya esa bu zanjirni boshqacha halqa bilan bog'lashga imkon beradi — majburlash o'rniga kelishuv, buyruq o'rniga muloqot.

Xorijiy tajriba bu yo'nalishda ancha ilgarilab ketgan. Germaniya, Niderlandiya, Singapur, Avstriya va boshqa bir qator mamlakatlarda ijro bosqichida ham mediatsiya qo'llash huquqiy jihatdan mustahkamlangan va amalda keng joriy etilgan. O'zbekiston esa bu sohada hali yo'lning boshida turibdi. 2018-yilda qabul qilingan "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonun muhim qadam bo'ldi, ammo ijro bosqichiga oid normativ tartibga solish hali etarli emas.

Shu sababli ushbu tezis quyidagi asosiy tadqiqot savollarini ko'rib chiqadi:

– Ijro jarayonida mediativ kelishuvga erishilganda, bu kelishuv qanday protsessual ahamiyat kasb etadi va uni qanday huquqiy mexanizmlar orqali amalga oshirish mumkin?

– O'zbekiston qonunchiligi ijro bosqichida mediatsiyani qo'llash uchun yetarli normativ asos yaratganmi yoki normativ bo'shliqlar mavjudmi?

– Xorijiy davlatlarning tajribasi O'zbekiston uchun qanday saboqlar berishi mumkin va ularni milliy tizimga moslashtirish qanday yo'llar orqali amalga oshirilishi mumkin?

Mediatsiya mustaqil, ixtiyoriy va maxfiy jarayon bo'lib, unda tomonlar o'zaro muomala orqali nizoni hal etadilar. Vositachi (mediator) qaror qabul qilmaydi — u faqat muloqotni yo'naltiradi, tomonlarning manfaatlarini aniqlashga ko'maklashadi va murosaviy yechim topishda yordam beradi. Bu mediatsiyani arbitraj va suddan tubdan farqlab turuvchi asosiy xususiyatdir.

O'zbekistonda mediatsiya instituti 2018-yil 3-iyulda qabul qilingan "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonun asosida shakllantirilgan. Mazkur qonun mediatsiyaning asosiy tamoyillarini, mediatorlarga qo'yiladigan talablarni, mediativ kelishuvning huquqiy kuchini va tomonlarning huquq hamda majburiyatlarini belgilaydi. Shu bilan birga, 2021-yilgi O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual

kodeksiga kiritilgan o'zgartishlar mediatsiya imkoniyatini sud muhokamasining barcha bosqichlarida nazarda tutgan.

Ijro hujjatlari tizimiga kelsak, O'zbekistonda ijroni tartibga soluvchi asosiy hujjat — 2001-yil 29-avgustda qabul qilingan “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida”gi Qonundir. Bu qonun ijro hujjatlarining turlari, ularni taqdim etish tartibi, ijro choralari qo'llash asoslari va ijrochilarning vakolatlari kabi muhim masalalarni tartibga soladi. Biroq, qonunning hozirgi tahriri ijro bosqichida mediatsiyani qo'llash mexanizmini to'liq ochib bermaydi.

Ijro hujjati deganda sud qarori, hukm yoki boshqa vakolatli organ aktiga asoslanib tuzilgan va majburiy ijroga yo'naltirilgan rasmiy hujjat tushuniladi. Uning asosiy xususiyatlari — davlat kuchi bilan ta'minlangan majburiylik va belgilangan muddatda ijro etilishi lozimligi. Aynan shu majburiylik bo'ski, ijro bosqichida mediatsiyaga murojaat etish dastlab paradok ko'rinishi mumkin: nima uchun qonuniy kuchga kirgan qaror bo'yicha murosaga borish kerak?

Javob sodda: sud hukmi tomonlar o'rtasidagi mojaroni huquqiy jihatdan hal etadi, lekin iqtisodiy yoki insoniy munosabatlar nuqtai nazaridan tugatmaydi. Qarzdor to'lashni istasa-yu, ammo imkoni bo'lmasa — mediatsiya to'lov muddatini yoki tartibini moslashtirishga yordam beradi. Kreditor esa to'liq summani kechiktirib olishni yaxshi ko'rishi mumkin, majburlov choralari qo'llash sarfini va vaqtini yo'qotishdan ko'ra. Demak, ijro bosqichida mediatsiya ikkala tomon uchun ham yangi imkoniyat ochadi. “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida”gi Qonunining 36-moddasi ijro ishini to'xtatish asoslarini belgilaydi. Ularning orasida tomonlar o'rtasidagi kelishuv ham nazarda tutilgan, biroq bu kelishuvning mediativ xarakter kasb etishi alohida ko'rsatilmagan. Qonunning 37-moddasi esa ijro ishini tugatish asoslarini tartibga soladi.

Ijro ishini to'xtatish — vaqtinchalik to'xtatish bo'lib, u ijro harakatlarini muayyan muddat davomida to'xtatib turadi. Tugatish esa yakuniy xarakter kasb etadi: ijro ishi yopiladi va qayta tiklanmaydi. Mediativ kelishuvga erishilganda, qaysi holat vujudga keladi? Bu savol amaliyotda noaniqlik keltirib chiqaradi.

Agar tomonlar mediatsiya jarayonida kelishuv imzolasa va bu kelishuv summaning to'lanishi, majburiyatning bajarilishi yoki o'zaro da'volardan voz kechish haqida bo'lsa, ijro hujjati o'z maqsadiga erishgan hisoblanadi va ish tugatilishi lozim. Ammo amaliyotda ijro ijrochilari bunday kelishuvni qanday protsessual shaklda qayd etishi, uni sud tomonidan tasdiqlash talab etiladimi yoki yo'qligi — bu masalalar qonunda aniq belgilanmagan. Shu nuqta eng katta normativ bo'shliqlardan biridir.

Mediativ kelishuv qanday huquqiy kuchga ega bo'ladi? O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, mediativ kelishuv fuqarolik-huquqiy shartnoma hisoblanadi. Bu degani, uni buzish uchun alohida da'vo bilan sudga murojaat etish lozim. Bu esa kelishuvning huquqiy kuchini ma'lum darajada zaiflashtirib qo'yadi. Xorijiy tajribada — masalan, Germaniyada — mediativ kelishuv notarius tomonidan tasdiqlanishi yoki sudga taqdim etilishi mumkin. Tasdiqlangan kelishuv ijro hujjatiga teng kuchga ega bo'ladi. Bu yondashuv mediatsiyaning natijasini mustahkamlaydi, chunki tomonlar kelishuvga amal qilmaslik oqibatini aniq bilishadi.

O'zbekistonda ushbu masalada ikki yondashuv mavjud: birinchisi — tomonlar mediativ kelishuvni fuqarolik shartnomasi sifatida tuzadilar va sud qarori bu kelishuvga tayangan holda o'zgartiriladi yoki to'xtatiladi; ikkinchisi — tomonlar sud muhokamasi doirasida mediativ kelishuvga erishilsa, sud uni tasdiqlab, ijro hujjatiga teng kuchli qaror chiqaradi. Ikkinchi yondashuv amalda qulayroq va samaraliroq, ammo u qonunchilikda aniq tartibga solinmagan.

Huquq nazariyasida “mediativ kelishuvning ikki tabiati” haqida bahslar ketmoqda: u shartnomamidir yoki protsessual aktmi? Bu savol sof akademik tus kasb etmaydi — undan kelib chiqadigan amaliy oqibatlar sezilarli, ya’ni, kelishuvni talqin qilish, uni ijro etish mexanizmi va buzilganda qo’llaniladigan huquqiy muolaja bevosita shu tavsifga bog’liq.

Mediativ kelishuvga erishilganda, dastlabki ijro hujjati nima bo’ladi? Amaliyotda uchta holat kuzatiladi. Birinchidan, ijro hujjati o’z kuchini saqlab qoladi, lekin ijro ishi to’xtatiladi — tomonlar kelishuvga amal qilsa, ish tugatiladi. Ikkinchidan, tomonlar sudga murojaat qilib, dastlabki hukm yoki qarorni o’zgartirishni so’rashlari mumkin — bu holatda yangi ijro hujjati yuzaga keladi. Uchinchidan, kelishuv tufayli asosiy majburiyat to’liq bajarilgan hisoblansa, ijro hujjati o’z-o’zidan kuchini yo’qotadi.

Muammo shundaki, O’zbekiston qonunchiligi bu uch holat o’rtasidagi chegara va tartibni aniq belgilamagan. MIB ijrochisi qaysi asosda ijro ishini tugatishi, qaysi holda to’xtatishi va bularning har biri uchun qanday hujjatlar talab etilishi — bular hal etilmagan savollar. Bu esa amalda turli ijrochi tashkilotlarda turlicha yondashuvlar paydo bo’lishiga olib keladi, bu esa huquqiy barqarorlik tamoyiliga zid.

Eng asosiy muammo — qonunchilikdagi bo’shliq. “Mediatsiya to’g’risida”gi Qonun ijro bosqichiga oid alohida normani nazarda tutmaydi. “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to’g’risida”gi Qonunda esa mediatsiya atamasining o’zi deyarli uchramaydi (8 marta). Bu ikki qonun o’rtasidagi muvofiqlashtirishning yo’qligi tizimda jiddiy kolliziyaga olib kelmoqda.

Xuddi shu kabi, Iqtisodiy protsessual kodeksi mediatsiyani faqat sud muhokamasi davomida nazarda tutgan holda, ijro jarayonidagi mediatsiya imkoniyatini aniq belgilamagan. Bu holat amaliyotda bir savolni doim dolzarb qilib qo’yadi: ijroni to’xtatib, mediatsiyaga yo’llash uchun qanday protsessual asos mavjud?

Amaliyotda mediatsiyani ijro bosqichida qo’llashga bir nechta to’siq mavjud. Birinchisi — ijro ijrochilarining bu yo’nalishda ko’nikmasi va motivatsiyasining yo’qligi. Ijrochi o’z vazifasini hujjatni bajarish deb tushunadi, tomonlar o’rtasida muloqotni tashkil etish esa uning funksiyasi deb qaralmasligi mumkin.

Ikkinchi to’siq — vaqt omili. Ijro muddatlari qat’iy belgilangan: tomonlar mediatsiya uchun vaqt topmoqchi bo’lsalar, bu muddatlar bilan qanday muvofiqlashtirish mumkin? Uchinchisi to’siq — tomonlar mediatsiyaga ixtiyoriy ravishda borishga tayyor bo’lmasligi. Sud hukmi chiqib, ijro boshlanganda, g’olib tomon odatda kompromissga bormoqchi emas: u o’zining to’liq huquqini talab qilmoqchi. Bu psixologik to’siq juda kuchli.

To’rtinchi muammo — mediatorlarning soni va sifati. O’zbekistonda 2023-yil holatiga ko’ra, ro’yxatga olingan mediatorlar soni 1200 dan oshgan, ammo ularning aksariyati katta shaharlarda joylashgan. Tuman yoki viloyat miqyosida malakali mediator topish qiyinligi ham amaliy to’siqlardan birini tashkil etadi.

Statistik ma’lumotlar ko’rsatadiki, O’zbekistonda ijro bosqichida mediatsiyaga murojaat etish holatlari juda kam. Buning sabablari ichida huquqiy savodsizlik (tomonlar bu imkoniyat haqida bilmasligi), huquqiy madaniyatning etarli darajada shakllanmaganligi va mediatsiyaga nisbatan ishonchsizlik alohida o’rin tutadi.

Germaniyada 2012-yilda qabul qilingan Mediatsiya to’g’risidagi Qonun ijro bosqichida mediatsiyani qo’llashni huquqiy jihatdan tartibga solgan. Buyuk Britaniyada “Commercial Court”ning amaliyotida esa tomonlar ijro masalalarida mediatsiyaga borishi uchun maxsus “stay of execution” (ijroni vaqtincha

to'xtatish) mexanizmi mavjud. Singapurda 2020-yilda qabul qilingan "Singapore Mediation Convention" (SMC) xalqaro mediativ kelishuvlarning ijro etilishiga yangi yo'l ochdi.

Niderlandiyada mediatsiyaning ijro samaradorligiga ta'siri maxsus o'rganilgan: mediatsiya orqali yechilgan ijro nizolarida qayta murojaat etish darajasi an'anaviy ijroga qaraganda 2–3 baravar past ekanligi aniqlangan. Bu ko'rsatkich mediatsiyaning nafaqat tezkor, balki barqaror natija berishini tasdiqlovchi muhim dalil.

Avstriyada ijro bosqichidagi mediatsiya to'g'ridan-to'g'ri ijro sudyasi tomonidan tavsiya etilishi mumkin. Agar tomonlar mediatsiyaga rozilik bildirsalar, ijro ishi ma'lum muddatga to'xtatiladi. Bu mexanizm "sud rahbarligidagi mediatsiya" deb atalib, O'zbekiston uchun ham qiziqarli namuna hisoblanadi.

Xorijiy davlatlarda mediativ kelishuvning huquqiy oqibatlari bir necha shaklda namoyon bo'lishi mumkin. Birinchi shakl — kelishuv to'g'ridan-to'g'ri ijro hujjatiga aylantiriladi (Germaniya, Avstriya modeli). Ikkinchi shakl — kelishuv sud tomonidan tasdiqlanib, sud qaroriga teng kuch kasb etadi (Fransiya modeli). Uchinchi shakl — kelishuv fuqarolik shartnomasi sifatida kuchga kiradi, ammo uning buzilishi tezlashtirilgan tartibda ko'riladi (Buyuk Britaniya modeli).

Singapur konventsiyasi xalqaro savdo mediatsiyalari uchun yangi standart o'rnatdi: konventsiyaga qo'shilgan davlatlar mediativ kelishuvni boshqa davlat hududida ham ijro ettirish imkoniyatiga ega bo'ldi. O'zbekiston 2019-yilda ushbu konventsiyaga imzo chekdi. Bu qadam xalqaro savdo aloqalarida mediatsiyaning o'rnini mustahkamlash yo'lidagi muhim qadam sifatida baholanishi lozim.

Xorijiy amaliyotda ijro bosqichida murosaviy yechimga erishishning bir nechta samarali mexanizmi ishlab chiqilgan. Birinchisi — "ijro muzokarasi" mexanizmi bo'lib, unda tomonlar ijrochi rahbarligida muzokara olib boradi va biron-bir o'zaro qabul qilinadigan tartibga kelishadi. Ikkinchisi — "ijro mediatsiyasi" bo'lib, bu holatda alohida mediator jalb qilinadi va ijro ishi to'xtatiladi. Uchinchi mexanizm — "ijro sudi" doirasida tuzilish, bu holda sudya o'zi tomonlar o'rtasida vositachilik qiladi. To'rtinchisi esa "ijro shartnomasi" bo'lib, tomonlar ijroning muddati, tartibi va shartlarini o'zgartirish haqida kelishadi. Bu mexanizmlarning barchasi birgalikda bir tizimni tashkil etadi va ularni milliy qonunchilikka moslashtirib joriy etish mumkin.

O'zbekiston 2030-yilgacha bo'lgan taraqqiyot strategiyasida nizolarni hal qilishning muqobil mexanizmlarini kengaytirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Prezidentning 2025-yil 21-avgustdagi "Sudlar faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish orqali odil sudlovga erishish darajasini oshirish hamda sud tizimining moddiy-texnik ta'minotini yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-140-sonli Farmoni ham mediatsiyaning rolini kuchaytirishga qaratilgan. Bu siyosiy iroda — normativ bazani yangilash uchun yetarli asos.

Biroq, normativ takomillashtirish uchun siyosiy iroda yetarli emas. Zarur: qonunchilikdagi bo'shliqlarni aniqlash, xorijiy tajribani o'rganish, ijrochi tashkilotlarning amaliy muammolarini tahlil qilish va barcha manfaatdor tomonlar bilan muvofiqlashtirilgan yechimlar ishlab chiqish. Ushbu tezis aynan shu yo'lda qo'yilgan bir qadam.

Ijro bosqichida mediatsiya qo'llash mexanizmini takomillashtirish uchun avvalo aniq protsessual tartib belgilanishi lozim. Xorijiy tajribani inobatga olgan holda, quyidagi model taklif etilishi mumkin: tomonlardan biri yoki ikkalasi mediatsiyaga murojaat etganda, ijrochi tegishli arizada 3 ish kuni ichida ijro ishini 30 kungacha to'xtatib turishi kerak. Ushbu muddat tomonlarning kelishuviga ko'ra 30 kun uzaytirilishi mumkin. Mediatsiya muvaffaqiyatli yakunlansa, mediativ kelishuv ijrochiga topshiriladi va ijro ishi tugatiladi.

Mediativ kelishuvga sud tasdiqini berish masalasida ham aniq tartib belgilanishi talab etiladi. Eng maqbul yondashuv — mediativ kelishuvni tezlashtirilgan tartibda — 5 ish kuni ichida — sud tasdiqlash va tasdiqlangan kelishuvga sud qaroriga teng kuch berish. Bu mexanizm kelishuvni kelgusida majburiy ijro etish uchun mustahkam asos yaratadi.

Amalga oshirilgan tahlil bir nechta muhim xulosaga olib keladi.

Birinchi xulosa. Ijro bosqichida mediatsiyani qo'llash huquqiy jihatdan mumkin, ammo normativ jihatdan yetarli asosga ega emas. O'zbekiston qonunchiligi bu bo'shliqni bartaraf etishi zarur. Bu faqat akademik muammo emas — bu kun sayin o'n minglab fuqarolarning huquqiy manfaatlariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi amaliy zarurat.

Ikkinchi xulosa. Xorijiy davlatlar tajribasi ko'rsatadiki, ijro bosqichidagi mediatsiya nafaqat nizoni hal etadi, balki ijro samaradorligini oshiradi, tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni normallashtiradi va sud tizimining yukini kamaytiradi. Bu uchta afzallik O'zbekiston uchun ham dolzarb.

Uchinchi xulosa. Mediativ kelishuvning protsessual ahamiyati, uni sud tomonidan tasdiqlash va ijro hujjatining keyingi taqdiri masalasida aniq normativ tartib belgilanishi zarur. Hozirgi belirsizlik amaliyotchilar — ijrochilar, advokatlar, sudyalari va tomonlar uchun jiddiy qiyinchiliklarni vujudga keltirmoqda.

Amaliy tavsiyalar. Yuqorida bayon etilgan tahlil va xulosalar asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

– “Mediatsiya to'g'risida”gi Qonunga ijro bosqichida mediatsiyani qo'llash tartibini nazarda tutuvchi alohida modda (yoki bo'lim) qo'shish;

– “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida”gi Qonunga mediativ kelishuv asosida ijro ishini to'xtatish va tugatish asoslarini aniq belgilash;

– Mediativ kelishuvni tezlashtirilgan tartibda sud tomonidan tasdiqlash mexanizmini protsessual kodekslarda mustahkamlash;

– MIB xodimlari uchun mediatsiya bo'yicha majburiy malaka oshirish dasturlarini joriy etish;

– Ijro bosqichida mediatsiya qo'llanishi bo'yicha tizimli statistika yuritish va uni oshkor etish;

– Xalqaro, xususan Singapur konventsiyasidan kelib chiqadigan majburiyatlarni to'liq amalga oshirish maqsadida qonunchilikni muvofiqlashtirish;

– Mediatsiyadan foydalanish imkoniyati haqida fuqarolarni xabardor qilish dasturlarini kengaytirish — jumladan, ijro bildirishnomalari bilan birga mediatsiya haqida ma'lumotlar berish amaliyotini joriy etish.

Xulosa

o'rnida ta'kidlash joizki, ijro bosqichida mediatsiya — bu majburlash va murosaning uyg'unlashuvi. Bu tomonlarga, sudlarga va butun jamiyatga xizmat qiluvchi vosita. O'zbekiston bu vositadan to'liq foydalanish uchun zarur shart-sharoitlar, ishtiyoq va eng muhimi, normativ muhit yaratish zarur. Bu — vaqt masalasi va iroda masalasi.

Foydalanilgan Manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi “Mediatsiya to'g'risida”gi Qonun, O'RQ-482-son, 2018-yil 3-iyul.

2. “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida”gi Qonun, 2001-yil 29-avgust.

3. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi, 2018-yil 24-yanvar.

4. United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation (Singapore Convention), 2019.

5. German Mediation Act (Mediationsgesetz), 2012.
6. Kovach K. K. Mediation: Principles and Practice. 4th ed. — West Academic Publishing, 2019.
7. Boule L. Mediation: Principles, Process, Practice. 3rd ed. — LexisNexis, 2011.
8. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. Mediatsiya statistikasi bo'yicha yillik hisobotlar, 2021–2023.
9. European Commission. Study on the EU Implementation of the Mediation Directive. — Brussels, 2022.
10. Prezidentning 2025-yil 21-avgustdagi “Sudlar faoliyatiga sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish orqali odil sudlovga erishish darajasini oshirish hamda sud tizimining moddiy-texnik ta’minotini yaxshilashga doir qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi PF-140-sonli Farmoni